

С. Д. П а н и ш к о

МАТЕРІАЛИ ДО КЛАСИФІКАЦІЇ ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИХ УКРІПЛЕНЬ ТРАДИЦІЇ «МОТТЕ» НА ВОЛИНІ

Серед пізньосередньовічних укріплень Волинської землі виділяється група пам'яток, специфічних за своїми зовнішніми морфологічними ознаками. Ці укріплення мають вигляд насипів («motte») з верхніми майданчиками різної величини. Традиція споруджувати такі городища поширилася на територію Волині з Європи у XIII ст. Виходячи із сучасного рівня знань про ці укріплення серед них можна виділити кілька груп.

Чітко виділяється кілька городищ Полісся (Камінь-Каширський, Любомль, Ветли, Ратно, Турійськ), які виглядають як дитинці малих міст, центрів волостей-сотень у XIV ст. До другої групи відносяться городища відомі у Коршеві, Городищі I, Коблині, Дубно та ряді інших пунктів, які, очевидно, були замками крупних феодалів. Третя група представлена класичними прикладами європейських комплексів «motte and bailey» у Фалемичах, Пятиднях, Хотині, які, очевидно, були дворами простих лицарів.

Серед насипних укріплень особливе положення займає штучний насип посеред озера (скапог) у с. Качин де розміщувався замок Буковецьких, збудований у XVI ст.

Появу подібних укріплень на Волині слід віднести до XIII ст.

К л ю ч о в і с л о в а: стіжкові городища, укріплення, «motte», дитинці, лицарі.

Так склалось, що автор цієї статті розпочав свою самостійну археологічну діяльність з розкопок дуже специфічного типу пізньосередньовічних укріплень — добре морфологічно виражених штучних насипів з горизонтальним верхнім майданчиком. У 1988 р. така пам'ятка досліджувалась на території Коршівського городища поблизу Луцька [Панишко, 2009], а у 1989—1992 рр. у м. Камінь-Каширський у глибині Волинського Полісся [Панишко, 2006].

Паралельно з дослідженням городища у Каміні-Каширському автор проявив інтерес до суто писемних джерел, що відобразили процес містоутворення на Поліссі. Особливе зацікавлення викликали тексти договорів 1352 і 1366 рр. між польським королем та литовськими князями про розмежування володінь на Волині. Ці тексти дозволили, насамперед, з великою точністю реконструювати територіальну структуру Волинської землі у першій половині XIV ст. [Панишко, 1992]. Разом з тим, вони полегшили вивчення ряду інших питань процесу містоутворення у регіоні XII—XIV ст.

При цьому увагу автора на себе звернула та обставина, що на території переважної більшості поліських міст, які виступали у договорі 1366 р. між Казимиром Великим та литовськими князями як центри окремих волостей, розміщені дуже схожі укріплення у вигляді різного розміру насипів з горизонтальним верхнім майданчиком (як у Каміні-Каширському) [Панишко, 1992a].

На той час такі укріплення вже тривалий час досліджувались у Польщі. Термін «стіжкові городища» вперше вжив В. Ленга у 1930 р. по відношенню до пам'яток Помор'я, однак, він не пов'язував їх з лицарськими замками [Marcinsak-Kaizer, 2011, s. 20—21]. У 1938 р. В. Коваленко виділив стіжкові городища як окремих тип городищ Великопольщі [Marcinsak-Kaizer, 2011, s. 21].

Накопичення відомостей про цю категорію археологічних пам'яток дозволило Я. Камінській їх узагальнити [Kaminska, 1966, s. 43—78]. Дослідниця виділила основні ознаки стіжкових городищ, що зводяться до наступного: 1) розташування в заплаві річки або на її краю; 2) округла або овальна форма насипу, діаметром

близько 30,0 м; 3) стіжкова форма (горизонтальна поверхня підвищення, інколи з западиною); 4) можливе існування додаткових укріплень у вигляді круглого валу та рову.

Великий інтерес до вивчення стіжкових городищ почав проявлятися з 1970-х, а 1980-ті рр. стали періодом надзвичайно активного вивчення цього типу пам'яток у Польщі, результатом чого була велика кількість публікацій. Підсумком тривалих досліджень став вихід узагальнюючої праці Анни Марціняк-Кайзер, присвяченої середньовічному лицарському двору у Польщі, де подана широка історіографія питання [Marcinsak-Kaizer, 2011, s. 18—47].

З позиції даної роботи являє інтерес розвиток уявлень про співвідношення стіжкових городищ як окремого типу археологічних пам'яток та середньовічних лицарських дворів як специфічної категорії давніх населених місць. Вперше цей тип пам'яток з лицарськими замками пов'язала Я. Камінська [Kaminska, 1966], а з західноєвропейськими укріпленнями типу «*motte*» С. Колодзейський [Marcinsak-Kaizer, 2011, s. 40]. У 1980 р. Л. Кайзер запропонував вживати для означення стіжкових городищ поняття «двір на копці» [Marcinsak-Kaizer, 2011, s. 34]. Пізніше, у 1993 р. він же простежив їх еволюцію, вказавши, що у XIV ст. коли на стіжках домінували вежі, вони виконували суто оборонні функції (сарматські городища). Натомість, з другої половини XV ст. площа копців збільшується, оскільки на них розміщувались цілі двори (фільваркові городища).

За Л. Кайзером, у другій половині XV ст. на зміну «сарматським» приходять «фільваркові» городища, що було пов'язане з еволюцією середньовічного лицарства як виробника сільськогосподарської продукції. Двори таких власників, включаючи і господарські будівлі, розміщувались на більших і менш стрімких стіжках, які по краю інколи додатково укріплювались валом [Marcinsak-Kaizer, 2011, s. 41—42].

У останній час подібні, принаймні за зовнішніми морфологічними ознаками, пам'ятки виявлені і у Новгородській землі [Конєцький, Трояновский, 2013].

Погляди автора на традицію будівництва таких городищ за останні два десятиліття дещо еволюціонували. Першим етапом було виділення на території Волині групи «стіжкових городищ» [Панишко, 2011]. З часом, по мірі ознайомлення з процесом дослідження таких пам'яток у Європі в цілому, та Польщі, зокрема, прийшло розуміння місця Волині на фоні загальноєвропейських процесів розвитку фортифікаційного мистецтва. Відкинувши можливість виділення місцевої локальної групи дрібних насипних об'єктів, на яких могла поміститись тільки одна вежа, автор відніс їх до загальноєвропейських укріплень типу «*motte and bailey*» [Панишко, 2012].

На сьогоднішній день джерельна база вивчення подібних пам'яток значно розширилася. На порядок денний стає проблема їх класифікації, причому, не штучної, а природної. У такій системі положення пам'ятки вказуватиме на її суспільно-політичну роль у період функціонування. Докладна класифікація, звісно, справа майбутнього, але у даній роботі здійснена спроба виділити основні типи укріплень традиції «*motte*» на території Волині.

Така традиція на думку автора, принаймні, на досліджуваній території, визначалась не розмірами насипів (зрідка підрізаних останців), а характером отримання зовнішнього фасу таких насипних укріплень. Він формувався не валоподібним насипом, а фактично насипним ескарпом. Насипні ескарпи широко використовувались на перших етапах розвитку фортифікаційного мистецтва [Панишко, 1995].

Отже, наявні джерела дозволяють виділити наступні типи пізньосередньовічних укріплень традиції «*motte*» на території Волині.

До **першого** відносяться кілька городищ Полісся (Камінь-Каширський, Любомль, Ветли, Ратно, Турійськ). У 1366 р. всі вони згадані як центри окремих міських волостей. Такі пам'ятки мають відносно значні розміри і могли вміщати велику кількість будівель.

Городище в м. Камінь-Каширський Волинської обл. [Раппопорт, 1967, с. 101—102; Панишко, 1990] є дитинцем літописного Каменя, що в літописі вперше згаданий під 1262 р. На момент першого обстеження у 1961 р. городище являло собою насип висотою до 6,0 м з крутими схилами. Його майданчик мав розміри 75,0 × 100,0 м.

Поселення на місці дитинця Каменя виникло не раніше XII ст., однак перші укріплення у вигляді валу тут були зведені у післямонгольський час. Датування підсилює, що надала городищу стіжкової форми можна провести аналізуючи керамічний матеріал в її нижніх шарах. Там було багато вінчиків XIV ст., які у жодному випадку не виявлені у насипі більш раннього валу. Такою ж була ситуація і в центрі городища. Там добре датовані дерев'яні конструкції XII—XIII ст. перекривались шаром XIV ст. Отже, спорудження стіжкового городища у Камені з впевненістю можна віднести до XIV ст.

В ході дослідження Камінь-Каширського городища був виявлений об'єкт, який, може бути використаний для реконструкції зовнішнього вигляду укріплень стіжкового городища. У південно-західному куті розкопу I на глибині 1,2 м від сучасної поверхні майданчика була зафіксована цегляна стіна, що йшла по краю городища. Стіна стояла на забутовці потужністю 0,3 м. Збереглося 6 рядів кладки з цегли розміром 34,0 × 16,0 × 8,0 см. Цегла світло-коричневого кольору, з позовжніми пальцевими заглибленнями орієнтовно може бути датована

пізньосередньовічним часом. Очевидно, в давньоруський час майданчик городища по периметру був укріплений дерев'яним частоколом (стіною).

Городище у с. Ветли Любешівського р-ну Волинської обл. [Раппопорт, 1967, с. 45; Панишко, 2008] є частиною поселенського комплексу, що окрім власне городища включає і поселення розміром $70,0 \times 100,0$ м. Ці пам'ятки розміщені на незначному підвищенні в заплаві р. Прип'яті. Ветлівське городище являє собою майже круглий насип висотою 2,0 м над рівнем заплави з горизонтальним майданчиком діаметром 45,0 м. Будь-яких слідів валу та рову навколо насипу не простежується. Для вивчення конструкції насипу майже від центру майданчика до його північно-західного краю була проведена траншея розміром $1,0 \times 20,0$ м. Траншея показала таку стратиграфію.

Безпосередньо на материк залягав шар давнього похованого глейового ґрунту потужністю 0,2 м без слідів культурної діяльності людини. На ньому простежувалося ряд підсіпок, які можна згрупувати по трьом ділянкам. З зовнішнього краю городища простежувався валоподібний насип з однорідної жовтої глини шириною 7,0 м і висотою 0,9 м. До нього з внутрішньої сторони прилягала кільцева споруда шириною 4,5 м, що розміщувалася на підсіпці потужністю 0,5 м. І, нарешті, внутрішній простір житлового майданчика городища діаметром близько 15,0 м також був підсипаний. Кільцева споруда датована керамікою середини — другої половини XIII ст.

Очевидно, після зведення перших оборонних укріплень на Ветлівському городищі населення проживало тут недовго і залишило це місце поступово, на що вказує бідність речового матеріалу. В той же час можна говорити про збереження оборонної ролі цієї пам'ятки і в час припинення функціонування тут поселення. Саме тоді на місці попередніх укріплень була здійснена нівелююча підсіпка потужністю до 0,5 м, що надала городищу стіжкової форми.

Городище «Фосія» у м. Любмлі Волинської області [Раппопорт, 1967, с. 50; Панишко, 2004] являє собою дитинець давньоруського Любмля, вперше згаданого в літописі 1287 р. Городище являє собою круглий насип діаметром верхнього майданчика 60,0 м (рис. 1).

Шурф на майданчику городища дозволив ствердити його насипний характер і встановити стратиграфію підсіпок, яка мала такий вигляд: 1) темний ґрунт із домішками глини (1,3 м); 2) біла глина (0,4 м); 3) темний ґрунт, перемішаний з глиною (0,9 м); 4) біла, добре утрамбована глина (1,0 м); 5) шар будівельного сміття новітнього часу (0,8 м), при цьому слід мати на увазі, що шурф був закладений на ділянці на глибині 1,3 м нижче сучасного рівня майданчика городища. Отже, отримана стратиграфічна колонка відображала нашаруван-

Рис. 1. Городище Любмль; вигляд з південного сходу

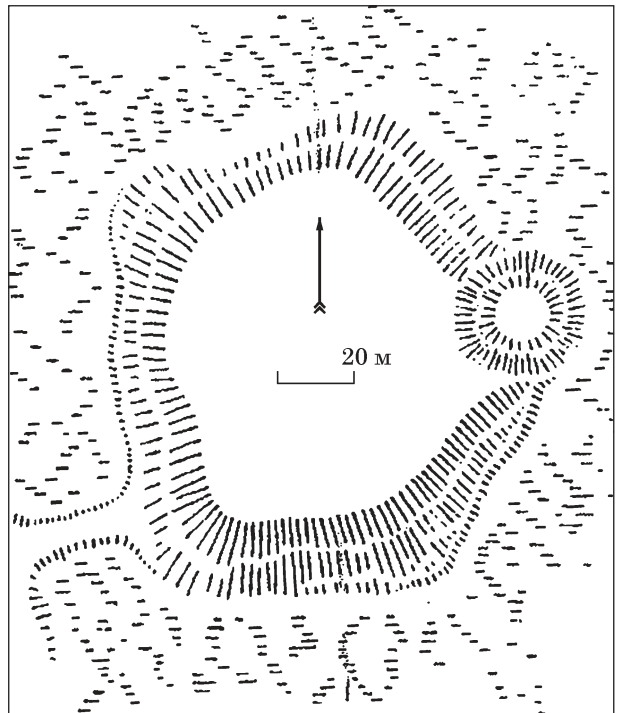

Рис. 2. Городище Ратно; план (за П.О. Раппопортом)

ня потужністю 5,7 м. Підсіпка була проведена на рубежі XIII—XIV ст.

Городище у смт Ратно Волинської обл. у 1960 р. обстежив П.О. Раппопорт [Раппопорт, 1967, с. 31, 141, рис. 23]. Дослідник констатував, що це городище розміщене на острові висотою до 2,0—3,0 м серед боліт. Воно мало форму округлого підвищення діаметром 60,0 м, вхід на яке прослідковується із західної сторони. На східному краю підвищення на момент обстеження П.О. Раппопортом зберігся земляний пагорб висотою близько 2,0 м з верхнім майданчиком діаметром 12,0 м (рис. 2). На думку дослідника, цей насип був основою вежі, спорудженої у XIV ст. Найраніший керамічний матеріал із Ратнівського городища П.О. Раппопорт відніс до XII ст.

За час, що пройшов після обстеження пам'ятки П.О. Раппопортом, городище зазнало

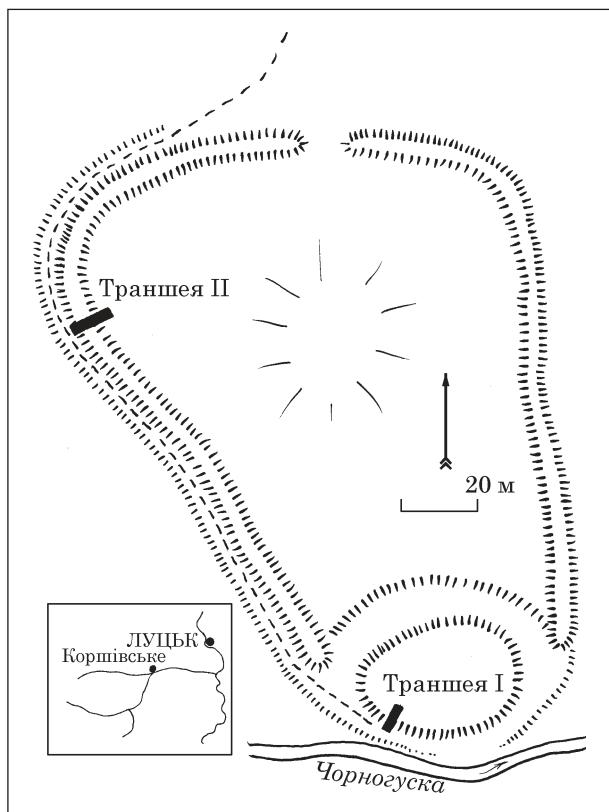

Рис. 3. Коршівське городище; план

суттєвих руйнувань. Внаслідок розорювання його поверхні було частково пошкоджено культурний шар на багатьох ділянках самого городища, а також практично знівельовано контури насипного пагорбу у його східній частині. На даний час можна констатувати, що план Ратнівського городища, знятий П.О. Раппопортом, найточніше відобразив сучасний зовнішній вигляд пам'ятки і зафіксував її морфологічні особливості.

У 2010 р. в різних частинах городища експедицією ДП «Волинські старожитності» було закладено шість шурфів. Культурний шар залягав у різних частинах городища до глибини — 0,6—1,0 м від сучасної денної поверхні. Серед чисельного керамічного матеріалу, виявленого у шурфах та на поверхні пам'ятки дослідники виділяють ліпну та кружалну кераміку VIII—IX ст., і припускають існування городища вже у ранньослов'янський час. Виявлено також фрагменти кружалної кераміки давньоруського часу XII ст., XIV ст., XVI—XVIII ст. [Панишко, 2012, с. 24—25].

Обмежені масштаби досліджень не дозволяють детально простежити становлення Ратена до 1366 р. як малого феодального міста. Можна лише припустити, що воно відбувалося у контексті процесу феодалізації Полісся і було схожим на розвиток розміщених неподалік Ветлів та Каменя. Згодом, Ратен набув ролі феодального замку, внаслідок чого на городищі був насипаний пагорб під окрему вежу.

Городище у смт Турійськ Волинської обл. [Раппопорт, 1967, с. 45—46; Гаврилюк, 1997] нині повністю зруйноване. Городище було дитинцем літописного Турійська, що вперше згаданий під 1097 р. Майданчик городища правильної округлої форми мав діаметр трохи більше 100,0 м і підвищувався над низиною на 2,5 м. Валів на городищі не прослідковувалося, а рів оточував весь насип.

Оскільки насип стіжкового городища повністю знищений, питання про його конструкцію і час спорудження залишається відкритим, однак встановлено час функціонування городища — X—XIV ст. Поселення на місці городища виникло у X ст., при чому зафіксовані тільки поодинокі фрагменти кераміки цього часу. Масовий керамічний матеріал відноситься до XII—XIII ст. Очевидно, він відображає етап у зростанні цього невеликого міського центру. Поряд із керамікою XII—XIII ст. виявлено і фрагменти вінчиків XIV—XV ст., що вказує на продовження заселення городища і в пізньосередньовічний період.

Очевидно, перелік подібних пам'яток можна продовжити. Так, В.Б. Антонович у с. Овлочин Турійського р-ну Волинської обл. згадує земляний насип з характерною власною назвою «Башта», на якому траплялась цегла крупного формату [Антонович, 1900, с. 66]. Зважаючи на те, що Влучим (нинішній Овлочин) до 1366 р. був центром міської волості-сотні, як і охарактеризовані вище пункти, можна припустити певну схожість їх центральних укріплених частин.

До цієї групи гіпотетично можна віднести і так зване «Мале» городище у Бузьку при злитті річок Західного Бугу і Полтви.

До **другого** типу традиції «motte» на Волині відносяться насипи середніх розмірів, де могло розміститись кілька будівель (двір). Такі городища відомі у Коршеві, Городищі I, Коблині, Дубно та ряді інших пунктів. Виходячи із свідчень писемних джерел вони були дворами (замками) заможних феодалів. Такі городища за класифікацією Л. Кайзера [Marcinsak-Kaizer, 2011, s. 34] відносяться до типу «фільваркових».

Коршівське городище (с. Городок Одерадівської сільради Луцького р-ну Волинської обл.) [Панишко, 2009] складається з двох частин — центральної стіжкової розміром 50,0 × 65,0 м, яка нині візуально сприймається як дитинець площею 0,9 га та окольного міста площею понад 5,0 га (рис. 3).

Стіжковий насип був розрізаний траншеєю розміром 1,0 × 13,0 м, що була закладена у його південно-західній частині (рис. 4). Встановлено, що перші укріплення дитинця Коршівського городища у вигляді валоподібного насипу з дуже розтягнутою внутрішньою полою були споруджені у XI ст.

Другим етапом укріплення дослідженої ділянки дитинця була масштабна підсіпка. У результаті неї ця ділянка городища набула

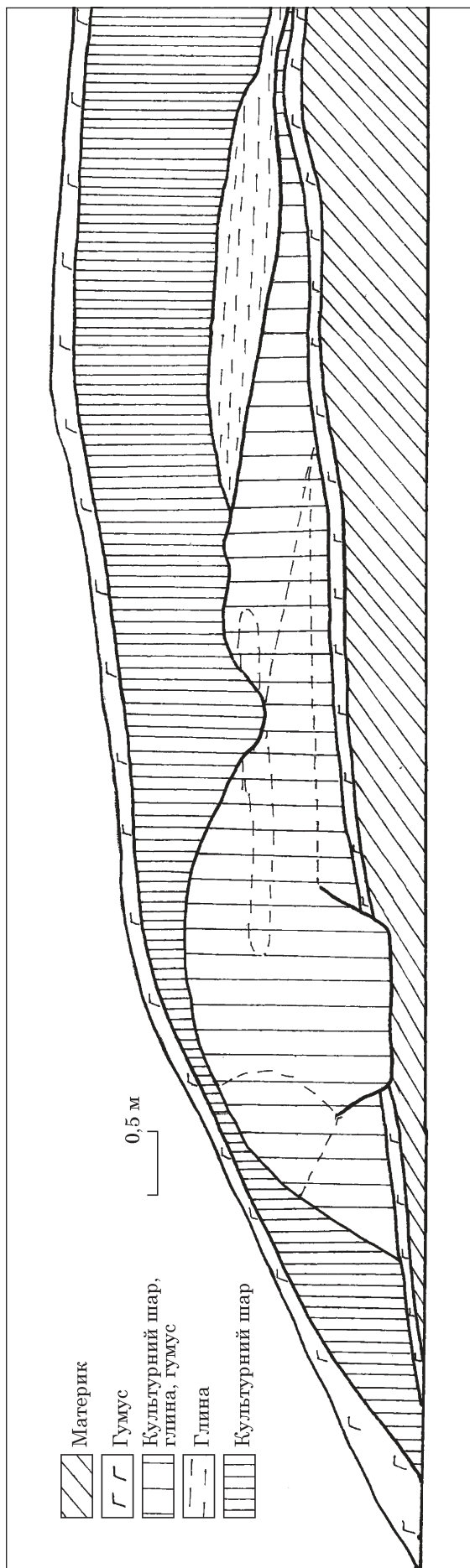

Рис. 4. Корпівське городище; розріз «motte»

Рис. 5. Городище I; вигляд із заходу

характерної стіжкової форми. Отриманий в ході підсипки фас насипного ескарпу нині сягає висоти 2,5 м. Підсипка містить матеріали XII—XIII ст., що вказує на нижню хронологічну межу її проведення. Доказом функціонування городища, причому саме як військового осередку, у пізніший період є знахідка арбалетного болта на його території.

Укріплення у с. Городище Баївської сільради Луцького р-ну Волинської обл. [Баюк, 2012] являє собою круглий в плані насип із горизонтальним верхнім майданчиком розміром 65,0 × 60,0 м і висотою до 5,0 м над рівнем запливи (рис. 5). По зовнішньому контуру прилеглого поселення простежуються сліди укріплення валом, однак характер їх поки не встановлений. На стіжку городища було закладено траншею розмірами 15,0 × 1,0 м, що тягнулась від центру до західної межі укріплення. Глибина нашарувань та підсипок, досліджених в ній до рівня материка сягала 2,0 м.

Укріплення городища були зведені у два етапи. Ранні укріплення являли собою валоподібний насип шириною 3,0 м та висотою 0,5 м. На його гребні виявлено сліди дерев'яних елементів конструкцій валу — стовпову ямку, залишки згорілої та сліди від зотлілої балок. Із зовнішньої сторони насипу розміщувався рів. На одному рівні з підшвою валу, на рівні материка, в межах закладеної траншеї були виявлені і частково досліджені два заглиблених у материк об'єкти, що містили кераміку X ст. та знахідки, пов'язані з металургійним ремеслом. На території стіжка культурний шар, що лежав на материковому ґрунті містив знахідки, які можна віднести до часу від X до XIII ст. тобто практично всього давньоруського періоду.

Другим етапом укріплення городища була масштабна (до 1,0 м) підсипка світлою материковою глиною по всій площадці, завдяки чому воно і набуло нинішньої характерної стіжкової

Рис. 6. Фалемичі; вигляд укріплення «*motte-and-bailey*» (рисунок А. Панікарського)

форми. Попередньо нижню хронологічну межу цих робіт можна визначити за нечисленними знахідками з тіла підсипки. Це фрагменти якісної, тонкостінної кераміки темного кольору (часто зі слідами повторного обпалу) з високими, оформленими лінійним врізним орнаментом тонкими вінцями. У майже всіх випадках верх вінця та його внутрішня сторона вкриті зеленою поливою.

Отже, вперше укріплення тут було зведене на місці давнього поселення іще у давньоруський час. Не раніше XVI ст. городище було підсипане, завдяки чому поверхня його набула стіжкової форми з рівною площадкою, поховавши під собою залишки валу та культурний шар давньоруського періоду.

Дуже схожа за зовнішніми морфологічними ознаками пам'ятка відома у с. Коблин Підгаєцької сілради Млинівського р-ну Рівненської обл. [Прищепа, Ткач, 2003]. Тут посеред заплави р. Ікви в урочищі «Кемпа» на останці висотою 5,0—6,0 м знаходиться городище неправильної чотирикутної форми розміром 45,0 × 50,0 м. По периметру воно оточене валом висотою до 1,0 м. Культурний шар на пам'ятці перевищує 1,0 м та містить матеріали бронзового віку та XVI—XVIII ст. На думку Б.А. Прищепи та В.В. Ткача у ранньому середньовіччі це укріплення використовувалось як сховище. На протилежному березі Ікви розміщується велике мисове давньоруське городище, яке, можливо, має двочленну структуру. Коблин згадується як містечко із замком у XVI ст. Очевидно, саме на «Кемпі» і розміщувався цей замок.

Інша «Кемпа», яку вірогідно можна віднести до досліджуваних пам'яток, знаходиться у межах м. Дубно Рівненської обл. Нині на її території розміщується Спасо-Преображенська церква, а раніше був монастир. Діаметр майданчика цього підвищення становить 50,0 м, а його висота над рівнем заплави 5,0—6,0 м. Розвідкові роботи, проведені В.В. Ткачем пока-

зали, що окремі знахідки з цього пункту датуються домонгольським часом, а масові — починаючи з другої половини XIII ст. практично до XIX ст. [Ткач, 2007].

Третій тип досліджуваних укріплень представлений насипами, на верхньому майданчику яких могла поміститись тільки одна споруда, за європейськими аналогіями, оборонно-житлова башта. Такі укріплення є класичними прикладами європейських комплексів «*motte and bailey*», і, очевидно, були дворами простих лицарів. Вони виявлені у Фалемичах, Пятиднях, Хотині.

Городище в с. Фалемичі Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. [Терський, 2010, с. 109, рис. 58—59] складається з двох частин. Відкрите поселення без видимих слідів укріплень розмірами 130,0 × 50,0 м знаходиться на найвищій частині останцевого підвищення у заплаві лівого берега р. Луги. На захід від нього розміщений повністю ізольований круглий пагорб діаметром 40,0 м і висотою 8,0 м. Геоморфологічні особливості навколишнього простору вказують що це не природне утворення, а штучний насип. Вершина насипу заокруглена, так що візуально він сприймається як великий курган. На території відкритого поселення знайдено кераміку XII—XVIII ст. На основі розробок автора А. Панікарським виконана графічна реконструкція середньовічного замку у Фалемичах (рис. 6).

Іншою пам'яткою, яку з високою ступінню вірогідності можна віднести до малих стіжкових є городище в урочищі «Осіяньська гора» в с. П'ятидні Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. [Терський, 2010, с. 115, рис. 62]. С. Терський вказує на ескарпованість схилів городища та вважає його одним із первісних центрів західної частини міської агломерації давньоруського Володимира.

Городище займає видовжений останець надзаплавної тераси правого берега р. Луги, що підноситься над рівнем заплави на 5,0—7,0 м. Сучасний вигляд останця має виразні сліди антропогенного перепланування. У його східній частині простежується підпрямокутний майданчик розмірами 45,0 × 20,0 м. Середня частина вершини останця на протязі близько 20,0 м сильно звужена і дещо понижена, але на західному його краю переходить у чітко виражене округле підвищення з верхнім майданчиком діаметром близько 8,0 м. Рівень цього невеликого майданчика перевищує рівень східної частини останця на 2,0 м. Відзначимо, що точне датування цієї пам'ятки поки що відсутнє.

Городища у Фалемичах і Пятиднях, зважаючи на стрімкість схилів їх стіжків та можливість розміщення на їх вершинах лише однієї оборонно-житлової споруди, можемо віднести до «сарматських городищ» за класифікацією Л. Кайзера. У Польщі такі пам'ятки домінували у XIV ст. [Marcinsak-Kaizer, 2011, s. 41—42].

Очевидно, і згадані вище волинські пам'ятки функціонували у близькому хронологічному діапазоні.

Яскраво виражені зовнішні морфологічні ознаки укріплень «*motte and bailey*» має городище у с. Хотин Рівненського р-ну Рівненської обл. Примітка ¹. Перші відомості про городище у Хотині подає В.Б. Антонович. Він писав, що у селі було овальне городище розміром 90,0 × 60,0 м. У підвищенні, на якому розміщене городище був підземний хід довжиною 60,0 м і висотою 2,0 м із заваленим входом [Антонович, 1900, с. 43]. Цю інформацію повторив О. Цинкаловський [Cynkałowski, 1961, s. 176, 206].

Описуючи городище, дослідники чомусь не виділили у його комплексі високий земляний пагорб, діаметром близько 20,0 м у основі, що знаходиться на стрілці мису, на якому розміщений основний майданчик городища. За зовнішніми морфологічними ознаками цей пагорб цілком можна віднести до «*motte*» середньовічного замку. У цьому випадку як «*bailey*» виступав основний майданчик городища.

Окрім описаних вище прикладів невеликих «*motte*» на території Волині їх було, очевидно, значно більше. У цьому відношенні перспективним уявляється перегляд результатів досліджень великих насипів, які вважались курганами, але поховань у них виявлено не було. Звичайно із перспективних у цьому відношенні пам'яток слід включити кенотафи. Важливим аргументом на користь інтерпретації таких насипів як «*motte*» також слід вважати наявність фрагментів пізньосередньовічної (давньоруської) кераміки у їх насипах. Останнє надійно вказує на нижню хронологічну межу спорудження таких насипів.

Великий курган «Романівка», був розкопаний К. Мельник у 1898 р. у Луцьку [Антонович, 1900, с. 49]. У насипі кургану поховання не було, однак, встановлено, що стратиграфічно він перекривав землянку з піччю. Розміри насипу та його датування не суперечать інтерпретації цього об'єкту як «*motte*» — дрібного феодального двору.

Отже, вище охарактеризовані три основні типи пізньосередньовічних укріплень традиції «*motte*» на території Волині. Це залишки 1) дитинців малих міст, центрів волостей у XIV ст., 2) феодальних замків, 3) дрібних лицарських дворів. Вони виділяються більш чи менш чітко.

Деякі пам'ятки впродовж свого функціонування змінювали функції. Так Ратен у середині XIV ст. виступав як місто — центр волості, а на рубежі XIV — XV ст. як осередок влади князя Сангушка. Можливо, саме у цей другий період там на городищі був насипаний окремих земляний пагорб висотою близько 2,0 м з верхнім майданчиком діаметром 12,0 м для башти.

Оскільки укріплення типу «*motte and bailey*» у Західній Європі споруджувались залежними феодалами, у першу чергу лицарями, з великою вірогідністю можна говорити про оформлення сучасного зовнішнього вигляду Ратенського городища у період виділення його як приватного адміністративного осередку — феодального замку. Це могло статись після 1366 р., коли Ратен, можливо, був центром волинських володінь Олександра Коріятовича; після 1377 р., коли місто стало центром удільного Ратенського князівства Федора Ольгердовича; та після 1443 р., коли частина колишнього удільного князівства з Ратеном була закріплена за Сангушком, але вже як вотчинне володіння.

Подібна трансформація могла відбутись і з Хотинським городищем.

Серед насипних укріплень традиції «*motte*» на території Волині особливе положення займає штучний насип посеред озера («*crannog*») у с. Качин Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. [Панишко, 2015]. З писемних джерел відомо, що там розміщувався замок Буковецьких, збудований у XVI ст. За місцевими переказами колись посеред Качинського озера був штучно насипаний острів, з панським палацом. Проїзд до острова проходив по мосту, прокладеному на палях. Озеро у первинному природному стані мало площу 42 га, однак, в результаті осушувальних робіт середин XX ст. рівень води у ньому дещо знизився, а площа озера скоротилась. У результаті цього острівне укріплення з'єдналось із берегом перешийком, трансформувавшись у півострівне.

Нині укріплення розміщене в урочищі «Кемпа» на мисовидному виступі північного берега озера. Воно являє собою підвищення овальної форми розміром 45,0 × 70,0 м. Східна частина підвищення має горизонтальну поверхню і добре виражені круті краї висотою до 3,0 м, які зі сходу та півдня уриваються до озера, а з півночі до чітко вираженого пониження, яке ще у 1950-х рр. було зайняте водами озера (рис. 7).

Рис. 7. Качинське городище; вигляд з півдня

1. Висловлюю вдячність Б.А. Прищепі, який звернув мою увагу на цю пам'ятку.

Хоча морфологічні ознаки підвищення вказували на його антропогенне походження, для підтвердження штучного характеру насипу «Кемпи» було проведено її шурфування. Шурф розміром $2,0 \times 2,0$ м був закладений у центральній частині підвищення. Отримана стратиграфія нашарувань виглядала таким чином: $0,0\text{—}0,85$ м — гумусований культурний шар; нижче залягав перемішаний шар, який складався і піску та глини, причому, включення глини були представлені не горизонтальними лінзами, а компактними скупченнями. На глибині — $2,65$ м від рівня майданчика городища знаходився рівень ґрунтових вод.

Нижче рівня ґрунтових вод виїмка ґрунту із шурфа була утруднена, оскільки піщані стінки шурфа у воді не тримались. І все ж на глибині $2,8$ м вдалось зафіксувати шар піску, що містив добре збережені сліди органіки у вигляді залишків водоростей. Отже, пагорб, на якому знаходилось укріплення, насипався на дуже низькому місці, очевидно, на мілководді озера. Датування насипу можна провести на основі аналізу знахідок із шурфа, найраніша з яких відносились до XVI ст.

Отже, у ході шурфування пам'ятки було встановлено, що «Кемпа» була штучно насипана на мілководді озера до XVI—XVII ст. Швидше всього, саме цими століттями і слід датувати спорудження цього укріплення. Поняття «*crannog*», вжите до Качинського замку, покликане, з одного боку, вказати на унікальність даного типу укріплень Волинського Полісся, а з іншого — підкреслити схожість природних умов як спільний чинник появи острівних укріплень.

Як зазначалось вище, поки що це єдина така пам'ятка. Однак, зважаючи на перезволоженість поліської частини Волині у минулому, можна сподіватись на нові відкриття подібних пам'яток. У цьому відношенні перспективними для пошуків видаються ділянки берега, що у наш час глибоко врізаються у озеро.

Окремий тип укріплень традиції «*motte*» на території Волині представлений прямокутними (квадратними) насипами. Такі городища відомі у Торчині і Кривлині. Еталонною пам'яткою цього типу можна вважати Торчинське городище, яке являє собою насип з квадратним верхнім майданчиком, розміром $50,0 \times 50,0$ м. Оскільки городище розміщене на схилі лівого берега струмка, висота насипу у різних місцях коливається від $3,0$ до $10,0$ м [Кучинко, Златогорський, 2010, с. 258; Cynkałowski, 1961, s. 195].

Нажаль, городище у Торчині не розкопувалось, і його насип датувати поки що важко, хоча, прямолінійність сторін укріплення вказує на відносно пізній час їх спорудження. Останнє визначалось ефективністю застосування вогнепальної зброї саме на прямолінійних ділянках оборони.

Віднесення прямокутних укріплень до періоду панування вогнепальної зброї, в цілому,

особливих сумнівів не викликає. Разом з цим маємо кілька прикладів раннього спорудження під квадратних укріплень традиції «*motte*» у Побужжі. Насамперед, мова йде про прямокутний майданчик під мурованим укріпленням Данила Романовича на Високій Гірці у Холмі. Нажаль, результати тривалих досліджень цього об'єкту поки що не уведені до наукового обігу у повній мірі, але зовнішні морфологічні ознаки цієї позитивної форми рельєфу не залишають сумнівів щодо її антропогенного походження.

Однак, на думку автора, не насип на Високій Гірці у Холмі був першим укріпленням традиції «*motte*» на Волині. Йому міг передувати насип під мурованою баштою в Угровську, який був практично попередником Холма і як центр князівства і як столяного міста Данила.

Городище літописного Угровська займає піщане підвищення розміром $800,0 \times 350,0$ м, що підноситься на $3,0$ м над рівнем заплави. У південній частині цього підвищення знаходиться стрімкий останець висотою над рівнем заплави $12,0$ м, а над рівнем піщаного підвищення — близько $9,0$ м. Це урочище називається «Старина» або «Церковка».

На протилежному краю піщаного підвищення, за $0,6$ км на північ від останця знаходиться урочище «Стовп», що являє собою штучний земляний пагорб, розміщений на мису піщаного підвищення. Пагорб має круті схили висотою до $2,5$ м, у верхній його частині знаходиться майданчик в плані підквадратної форми із сторонами близько $40,0$ м, в центрі якого розміщуються залишки фундаменту давньоруської мурованої башти розміром $7,4 \times 9,3$ м, з шириною стін $1,5\text{—}1,7$ м, і максимально зафіксованою висотою $1,3$ м [Мазурик, Панишко, 2015]. Оскільки башта датується другою половиною XIII ст. підквадратний насип передував її будівництву. Питання, наскільки передував, поки що залишається відкритим.

На сьогоднішній день маємо один добре датований писемними джерелами приклад спорудження «*motte*». У 1276 р. на пустому місці у верхівнях р. Лосни князь Володимир Василькович розпочав будівництво Кам'янця. Як показали останні дослідження, відома мурована вежа у Кам'янці будувалась не посеред міста, а на окремому ізольованому підвищенні [Башкоу, Іоу, 2013].

Таким чином, сучасний рівень знань про пам'ятки традиції «*motte*» на Волині дозволяє виділити кілька типів цих об'єктів. Основними з них є залишки дитинців малих міст, феодалних замків та дрібних лицарських дворів. Унікальним є насип посеред озера у с. Качин, на якому розміщувався замок. Найраніші укріплення цієї традиції відносяться до XIII ст., а їх правильна підквадратна форма вказує на запозичення цієї традиції з Європи у вже сформованому вигляді. Ініціатором цього запозичення можна вважати князя Данила Романовича.

Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии. — М., 1900. — 138 с.

Башкоу А.А. Іоу А.В. Археологія старажынага Камянца // Середньовічні міста Полісся. — К., 2013. — С. 5—9 (АДІУ. — Вип. 11).

Баяк В.Г. Дослідження комплексу пам'яток археології біля с. Городище І Луцького району // Матеріали VI Міжнар. наук.-практич. конф. студентів і аспірантів «Молода наука Волині: пріоритети і перспективи досліджень». У 3 т. — Луцьк, 2012. — Т. 1. — С. 11—13.

Конецкий В.Я., Трояновский С.В. «Большая сопка» Передольского погоста: варианты интерпретации // Новгород и Новгородская земля: история и археология: Материалы науч. конф., посвящ. 80-летию со дня рожд. М.Х. Алешковского. — Великий Новгород, 2013. — Вып. 27. — С. 233—250.

Кучинко М.М., Златогорський О.Є. Пам'ятки археології Луцького району Волинської області / Навч. посібн. — Луцьк, 2010. — 280 с.

Панишко С.Д. Структура Волинської землі середини XIV ст. // Родовід. — 1992. — № 3. — С. 26—30.

Панишко С.Д. Дослідження оборонних споруд на давньоруських городищах Волині // Археологічні дослідження проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки. — К., 1992а. — С. 111—119.

Панишко С.Д. К вопросу о влиянии естественных факторов на фортификационное строительство в западных регионах СНГ в I тыс. до н. э. — I тыс. н. э. // *Slavia antiqua*. — 1995. — Т. XXXVI. — С. 135—157.

Панишко С.Д. Дослідження ранньосередньовічного Любомля // Замосцько-волинські музейні зошити. — Замосць, 2004. — Т. II. — С. 255—262.

Панишко С.Д. Археологічні дослідження давньоруського Каменя // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський в історії Волині та України. — Луцьк, 2006. — Вип. 20. — С. 14—19.

Панишко С.Д. Про результати археологічних досліджень городища в селі Ветли Любешівського району // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Старовиживці на з глибини століть. — Луцьк, 2008. — Вип. 28: Матеріали XXVIII Волинсь. обл. істор.-краєзнав. конф. (20—21 червня 2008 р.). — С. 313—316.

Панишко С.Д. Коршівське городище // Наук. вісн. Волинського національного ун-ту ім. Лесі Українки. Історичні науки. — 2009. — № 13 — С. 67—73.

Панишко С.Д. Стіжкові городища Волині // МДАПВ. — 2011. — Вип. 15. — С. 329—337.

Панишко С.Д. Укріплення типу «motteandbailey» у смт Ратне // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ратнівщина в історії України і Волині. — Луцьк, 2012. — Вип. 42. — С. 24—27.

Панишко С.Д. Городища «motteandbailey» як перші лицарські двори Волині // МДАПВ. — 2012. — Вип. 16. — С. 205—215.

Панишко С.Д. Спроба реконструкції зовнішнього вигляду пізньосередньовічних укріплень «motteandbailey» на Волині за їх зовнішніми морфологічними ознаками // Вісн. Національного ун-ту «Львівська політехніка». — Львів, 2014. — № 784: Держава і армія. — С. 252—262.

Панишко С.Д. Пізньосередньовічний кроннаг у с. Качин на Волинському Поліссі // Стародавній Меджибіж у історико-культурній спадщині України: Наук. вісн. з проблем регіональної історії та пам'яткознавства. — Хмельницький, 2015. — 1. — С. 193—199.

Мазурик Ю.М., Панишко С.Д. Укріплення типу «motte and bailey» у літописному Угровську // Стародавній Меджибіж у історико-культурній спадщині України: Наук. вісн. з проблем регіональної історії та пам'яткознавства. — Хмельницький, 2015. — 1. — С. 242—247.

Прищепя Б.А., Ткач В.В. Слов'яно-руські городища IX—XIII ст. в басейні р. Ікви // Археологія Тернопільщини. — Тернопіль, 2003. — С. 182—189.

Раннопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв. — М., 1967. — 241 с. (МИА. — Вып. 140).

Терський С.В. Княже місто Володимир. — Львів, 2010. — 320 с.

Ткач В. Острів Кемпа як пам'ятка археології // Над Іквою-рікою. Літературно-мистецько-краєзнавчий альманах. — Дубно, 2012. — С. 30—31.

Marcinsak-Kaizer A. Sredniowieczny dwor rycerski w Polsce. Wizerunek archeologiczny. — Łódź, 2011 — 511 s.

Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego // — Warszawa, 1961. — 265 s.

Kaminska J. Grodziska stożkowate śladem posiadłości rycerskich XIII—XIV wieku // Prace i materiały muzeum archeologicznego i etnograficznego Łodzi. — Łódź, 1966. — N 13. — S. 43—78.

С. Д. П а н и ш к о

МАТЕРИАЛЫ К КЛАССИФИКАЦИИ ПОЗДНЕСРЕДНЕВЕКОВЫХ УКРЕПЛЕНИЙ ТРАДИЦИИ «МОТТЕ» НА ВОЛЫНИ

Среди позднесредневековых укреплений Волынской земли выделяется группа памятников, специфических по своим внешним морфологическим признакам. Эти укрепления выглядят как насыпи («motte») с верхними площадками различной величины для устройства там жилых помещений и оборонительных сооружений. Традиция возводит такие городища распространилась на территорию Волини из Европы в XIII в. Исходя из современного уровня знаний об этих укреплениях среди них можно выделить несколько групп.

Четко выделяется несколько городищ Полесья (Камень-Каширский, Любомль, Ветлы, Ратно, Турыйск), которые выглядят как детиницы малых городов, центров волостей-сотен в XIV в. К этой группе гипотетически можно отнести и так называемое Малое городище в Бужске. Такие памятники имеют относительно крупные размеры и могли вместить большое количество зданий.

Ко второй группе относятся насыпи средних размеров, где могло разместиться несколько зданий (двор). Такие городища известны в Коршеве, Городище I, Коблине, Дубно и ряде других пунктов. Исходя из сообщений письменных источников они были дворами (замками) крупных феодалов.

Третья группа представлена насыпями, на верхней площадке которых могла поместиться только одно сооружение, по европейским аналогиями, оборонительно-жилая башня. Раскопки подобных холмов на Волини пока не проводились, но их насыпной характер не вызывает сомнений. Такие укрепления являются классическими примерами европейских комплексов «motte and bailey», и, очевидно, были дворами рядовых рыцарей. Они обнаружены в Фалемичах, Пятиднях, Хотине.

Некоторые укрепленные пункты в течении своего функционирования изменяли свои функции. Так Ратен в середине XIV в. выступал как город — центр волости-сотни, а на рубеже XIV — XV вв. Как средоточие власти князя Сангушко. Возможно, именно в этот второй период на городище был насыпан отдельный холм для башни.

Среди насыпных укреплений особое положение занимает искусственная насыпь посреди озера (crannog) в с. Качин. Из письменных источников известно, что там размещался замок Буковецких, построенный в XVI в.

Появление подобных укреплений на Волыни следует отнести к XIII в. Первым достоверным примером такого укрепления была четырехугольная насыпь под. каменным комплексом с башней князя Даниила в Холме. Однако, не исключено, что еще раньше, в первой трети XIII в., Даниил произвел подобную подсыпку под. каменной башней в Угровске.

Ключевые слова: «стежковые» городища, укрепления, «*motte*», детинцы, рыцари.

S. D. P a n y s h k o

MATERIALS FOR CLASSIFICATION OF THE LATE MEDIEVAL FORTIFICATION TRADITION «*MOTTE*» IN VOLYN

Among late medieval fortifications found on the territory of Volynian region there is a group of monuments which stand out among others due to the specific external morphological features of them. These fortifications look like mounds («*motte*») with overhead platforms designed for residential premises and defensive constructions. The tradition to build such mounds extended to the territory of Volyn from Europe in the 13th century. From the standpoint of modern level of our knowledge about these fortifications we can differentiate three main groups among them.

Several settlements in Polissia (Kamin-Kashyrskii, Liuboml, Vetly, Ratno, Turiisk) can be clearly identified

as fortresses (kremlins) of small towns, centers of volosts in 14th century. Those monuments were of quite big size and could enclose a lot of constructions. The so-called Male (small) settlement in Buz'k may be attributed hypothetically to this group.

The second group includes the mounds of average size, where only some constructions could be placed (yard). This kind of settlements can be found in Korshev, Gorodyshe I, Koblyn, Dubno and some other towns. According to the evidences of written sources (manuscripts) they were the courts (castles) of wealthy feudal lords.

The third group is represented by the mounds on the overhead platforms on which only one construction could be placed, and which are referred to as residential-defense towers by the European analogy. Excavation of these hills in Volyn have not been carried out yet but their mound nature is beyond any doubt. Such fortifications are classic examples of European complexes «*motte and bailey*», and obviously had been the courtyards of ordinary knights. They have been found in Falemychy, Piatydni, Khotyn.

Some of these historical monuments had been changing their functions during different periods of their existence. Raten, for instance, in the middle of 14th century functioned as a town — center of volost, but at the turn of the 14th—15th centuries it was the center of prince Sangushko's reign. Probably it was during that second period that a new mound intended for a tower appeared.

Artificial mound in the middle of the lake (crannog) in the village of Kachyn presents a special interest. As written sources say it was there that Bukovetskii Castle was built in 16th century.

Historians suggest that the first fortifications of that kind appeared on the territory of Volyn in the 13th century. The first significant example of this fortification was a rectangular mound under stone complex with the tower of Prince Danylo in Kholm. However, it is possible, that even earlier, in the first third of the 13th century. Danylo built a similar mound under the stone tower in Ugrovs'k.

Key words: conical hillforts, fortification, motte and bailey, citadels, knights.

Одержано 1.06.2016